

МЕТОДОЛОГІЯ

УДК 070: 82-92.09

Л.Є. Василик

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ РЕЦЕПЦІ КОНЦЕПТУ В ПУБЛІЦИСТИЧНОМУ ТЕКСТІ

Розглядаються погляди ряду дослідників на концепт, пропонується застосування методики концептуального аналізу для вивчення пресової публіцистики.

Ключові слова: *концепт, концептуальне поле, концептосфера.*

Будь-який текст нерозривно пов'язаний із формотворчими фігурами (домінуючими поняттями, універсальними знаками, константами, кодами), які моделюють його структуру. Вважаємо, що такою фігурою, своєрідною «внутрішньою формою» є концепт, виокремлення та аналіз якого відкриває нові інтерпретаційні аспекти публіцистичного тексту, дозволяє простежити його цілісність та семантичну наповненість.

Уперше термін запропонував російський дослідник С. Аскольдов у статті «Концепт и слово» (1928), присвяченій з'ясуванню природи загальних понять чи концептів. На його думку, «Концепт есть мысленное образование, которое замещает нам в процессе мысли неопределенное множество предметов одного и того же рода» [1, с. 269]. Це абстрактне поняття розгортається в конкретному тексті, наповнюючись через особистий досвід, вплив культурно-історичної епохи з її естетикою тощо. Коли, для прикладу, виділяємо притаманний публіцистиці концепт *свобода*, то у свідомості зароджується ціла низка мисленневих операцій над речами, цим словом узагальненими, а вже суто в тексті концепт уточнюється, набирає чіткіших контекстуально-семантичних відтінків. Ужитий у ряді публіцистичних статей концепт створює систему взаємовідносин смислів, їх доповнень та перехрещень, заперечень, тобто концептосферу. Так публіцистика ЗМІ при допомозі концепту формує у свідомості реципієнта багатоаспектність важливого поняття, винесеного на суспільне обговорення, його всебічне сприйняття.

С. Аскольдов поділяє концепти на пізнавальні й художні. У публіцистиці значно переважатимуть перші, підпорядковані законам логіки, вимогам відповідності реальній дійсності, раціональності, прагматиці сюжету. Вони не мають такої широкої асоціативності, як художні, проте за допомогою поєднання обох видів концептів досягається виразність пресового тексту. Водночас у сучасних дослідженнях пропонується подібний поділ концептів на номінативні та метафоричні.

Д. Ліхачов вважає: «Аспекты анализа значения концепта, введенные С. Аскольдовым, могут значительно расширить сферу исследования в сторону историко-культурного рассмотрения проблемы» [6, с. 280].

Вчений розвиває їх основні положення, зокрема розширює уявлення про концепт, уводячи в науковий обіг поняття концептосфери, відносячи до концептів і фразеологізми, які нарівні зі словом здатні втілювати не менш широкі смислові універсалії та деталізувати їх за будь-яких контекстів, а також назви творів, котрі через своє специфічне значення в культурній парадигмі часу стають концептами. Заголовок має важливе концептуальне навантаження, є першим знаком, своєрідним кодом всього твору. Коли, зокрема, публіцистика користується назвою «Собор» (О. Гончар), то свідомість реципієнта поєднує його з пізнавальними концептами *душа*, *духовність*, із художнім концептом «*собори душі*». Вжитий у назві концепт породжує сталий спектр асоціацій, винагороджує багатством значень і глибшим проникненням у суть явища.

Культурологічне розуміння концепту запропонував Ю. Степанов, який назвав його «основной ячейкой культуры в ментальном мире человека» [12, с. 43], включивши у його структуру етимологію, історичний зміст, широкий простір сучасних асоціацій. На нашу думку, такі фундаментальні поняття, як *свобода*, *особистість*, *душа*, *Бог*, *Україна*, *пам'ять*, варто класифікувати саме як ментальні культурологічні концепти, адже за ними стоять цілі сфери і комплекси поглядів, що складають концептуально-визначальну модель особистості та суспільства, співвідносяться з історичним досвідом народу, виступають важливими концепцієтворчими складовими публіцистичної структури, дозволяють акцентувати увагу на дійсно сутнісних явищах. Подібно висловлюється Л. Генералюк: «Образи-концепти (...) є константами – складниками світу ментального, поняттями національної ментальності, «згустками культури», що постійно функціонують» [3, с. 22]. Концепт, закладаючись на глибинних пластах національного мислення, стає не просто поняттям, а ментальною складовою. Відповідно він має відмінне інтерпретаційне поле в різних культурах. Так, концепт *свобода* в українській публіцистичній традиції отримує власні, несхожі з польською чи російською публіцистикою смислові акценти.

Теорія концепту привертає все більшу увагу дослідників. Вона активно розвивається сучасною гуманітаристикою: філософією, культурологією, літературознавством, лінгвопсихологією, лінгвокультурологією, когнітивною лінгвістикою тощо. Важливіші в цьому аспекті праці таких науковців, як Л. Міллер, О. Кубрякова, В. Карасик, Т. Радзієвська, Н. Слухай, В. Іващенко, О. Шмельов, В. Долинський, С. Мартинек та ін. Концепт у мові ЗМІ досліджують М. Яцимірська, О. Ясіновська, Я. Прихода. Проте, попри ґрунтовні розвідки мовознавців, культурологів, дослідників преси, єдине визначення терміна досі проблематичне, що зумовлено різними науковими підходами щодо висвітлення природи концепту та нечіткою окресленістю його меж. Мовознавці аналізують концепти в широкому мовному просторі, в різноманітних мовних контекстах; філософи та культурологи досліджують концепти як знаки духовної культури, обмежуючи їх ряд до кількох важливіших констант. Отже, в термін вкладається неоднаковий зміст. Проте такий підхід виправданий, адже йдеться про бачення концепту в межах конкретного наукового пізнання: в мові – можливості семантики, в культурології –

роль культурних кодів. Ми б запропонували використання теорії концепту для аналізу історії журналістики, зокрема бачення його як узагальнюючої мисленнєвої категорії, оперуючи якою публіцист у системі ЗМІ виражає провідну думку, увиразнюючи її через національний культурний код і тим формуючи суспільний резонанс.

На думку Ю. Степанова, «духовная культура всякого общества состоит в значительной степени в операциях с этими концептами» [10, с. 6]. Преса не в останню чергу користується ними як знаками, поняттями, кодами, що стабільно увійшли в культурний простір суспільства, нерідко на рівні ментальної складової. Публіцисти застосовують концепти як пізнавані поняття, мисленнєві універсалії, не лише послуговуючись закладеними в них первинними смислами, а й надаючи їм індивідуальної інтерпретації. Беручи до уваги культурологічне розуміння концепту, М. Зубрицька стверджує: «Є ціла низка культурних знаків, які виявляють цікаві соціокультурні тенденції українського сьогодення, його найприкметніші ознаки та коди...» [5, с. 196]. Можливо, що в першу чергу вони з'являються саме в публіцистиці, пізніше отримуючи своє художнє (метафоричне) наповнення.

Задля з'ясування термінологічної бази варто також підкреслити, що поруч із *концептом* вживається термін *константа*, запропонований Ю. Степановим («Константы: словарь русской культуры»). Розглядаючи це поняття у трактуванні французького філософа Е. Жільсона та російського лінгвіста Е. Макаєва, дослідник вважає константою «концепт, существующий постоянно или, по крайней мере, очень долгое время» [10, с. 84]. Він розуміє під константою стійкі культурні концепти, які можуть набувати «рухомого» смислового наповнення. Проте через те, що термін вимагає глибшого й детальнішого обґрунтування, автор практично не оперує ним. У зв'язку з термінологічною неопрацьованістю в наукових працях він зустрічається тільки епізодично і, на нашу думку, не завжди виправдано.

Українська публіцистика другої половини ХХ ст. як якісна частина журналістики не раз слугувала об'єктом аналітичного аналізу, проте концептуальний підхід застосовувався лише для аналізу її мовної специфіки. Ми хотіли б наголосити на можливостях її застосування при дослідженні творчої майстерності публіциста, з'ясуванні основних історико-концептуальних кодів пресового періоду, їх ідейно-проблемного наповнення. Такий метод видається продуктивним, оскільки уможливорює розкриття світоглядного універсуму публіциста крізь призму важливіших концептів його творчості, простеження їх функціонування на різних рівнях інформаційного простору, в публіцистичному доробку не лише окремих авторів, а й цілих пресових видань. Водночас це дозволяє ідентифікувати основні концептуальні коди журналістського періоду та побачити цілісну концептосферу його публіцистики. Погляд на концепт як на формотворчий елемент тексту дає право звернути увагу на концептуальне мислення газетно-журнальної статті, що, на нашу думку, є ознакою її продуманості, рисою конструктивної моделі, закладеної в тексті. Виходячи з поділу А. Вежбицькою концепту на концепт-мінімум та концепт-максимум і беручи до уваги його різні кореляти, можна

простежити різноманітні контекстуально-сміслові варіанти, конотації концепту в культурній парадигмі текстового простору, в ментально-сутнісній свідомості суспільства.

Концепт (ключове слово) несе основне проблемне навантаження в публіцистичній статті, особливо винесене в заголовок. На нього накладають відбиток культурно-ментальні аспекти, часові межі, що дозволяє простежити еволюцію основних пресових кодів. Концепти нерідко формують похідні: наприклад, концепт *особистість* розвивається в контексті таких понять, як «інтелігенція», «дисиденти», концепт *свобода* – в контексті понять «державність», «неволя», «імперія», «маргінес», «пуща» тощо. Таким чином, концепт, окрім основного (десигнативного) значення, отримує додаткові (конотативні) суб'єктивні сутності, які розширюють його смислові параметри, формують широку концептосферу.

Помітно, що концепти близькі до ключових слів, які розуміють «як особливий, характерний для даної епохи, розряд лексики: як слова, характерні для творів окремого письменника або характерні для одного твору» [4, с. 337]. Такі концепти, вважаємо, можна знайти у творах багатьох публіцистів (І. Дзюби, Є. Сверстюка, Є. Гуцала, О. Глушка, М. Вінграновського, О. Забужко, Ю. Андруховича, В. Яворівського, А. Погрібного тощо). Вони семантично багатовимірні, мають виразні авторські координати, утворюють контекстуальні асоціативно-сміслові поля. А.Т.Хроленко взагалі вважає: «Многочисленные публикации о так называемых «ключевых словах культуры» в большинстве своем – упрощенные образцы концептуального анализа» [11, с. 137].

Д. Ліхачов зазначає, що концепт виникає як відгук на культурний досвід – чим він багатший, тим ширше значення концепту [6, с. 281]. На нашу думку, це дуже важливо, адже саме загальнокультурна полізначеннєва аура окремого концепту має здатність формувати широку універсальність всієї концептосфери. Це дозволяє, визначаючи смислове поле концепту чи сукупності концептів, говорити про широкі смислові параметри пресового дискурсу. Д. Ліхачов також підкреслює здатність концепту домислюватися. Рябцева Н. зауважує контекстуально-семантичну «рухливість» як не менш важливу ознаку концепту: «...концепт – это целостное образование, способное пополняться, изменяться и отражать человеческий опыт» [8, с. 77]. Цієї ж думки дотримується і А. Вежбицька. Така «рухливість» формує ті чи інші проблемно-тематичні атрибути, завдяки чому концепт проходить еволюцію в культурній свідомості суспільства: відмінні координати має концепт *Україна* в публіцистиці вітчизняних і діаспорних авторів, в офіційній масово тиражованій публіцистиці 60-х та в тогочасній пресі самвидаву, в сьогоднішніх публіцистичних текстах. Подібну еволюцію концепту помітила і літературознавець Е. Соловей, розглядаючи ключові образи («своєрідні «концепти» буття» – [9, с. 300]), зв'язки між ними в тексті і поза ним, та вважаючи, що саме їх видозміна в загальній структурі твору закладає концептуальне бачення світу. Отже, науковці вказують на широкий семантичний простір концепту та можливості його прояву, на його наповнення в тексті.

На їх погляд, концепт чітко спрямований, має внутрішньо точну смислову ієрархію, свої складові, його можна логічно проаналізувати, він виражає і реалізовує думку, розвиває, уточнює її відтінки. Всі ці ознаки потребують комплексного розгляду на прикладі конкретних текстів, тому вказуємо на перспективність такого пошуку. Виходячи з культурологічного визначення концепту як основного елементу в концептуально-світоглядній картині світу, доцільно простежити його функціональну роль у творчості окремого публіциста (його особистісному тезаріусі – індивідуальній картині світу) та загалом у пресовому дискурсі, враховуючи здатність концепту створювати різні інформаційні рівні – залежно від контексту, ідейно-смислового наповнення, що визначається задумом автора, впливом культурних тенденцій епохи, внаслідок чого він набуває широкого верифікованого змісту. Це суттєво для публіцистичного дискурсу, в якому проблема розглядається багатоаспектно, на різних концептуальних рівнях. Досліджуючи концептосферу української публіцистики (*пам'ять, свобода, Бог, душа, особистість*), варто звернути увагу на те, що концепти є основними культурними кодами нашого буття, існують у цілісній взаємопов'язаній системі, умовна схема якої, за нашими спостереженнями, переважно вибудовується на ключовому слові *Україна*.

Концептуальний аналіз передбачає з'ясування ролі тих чи інших історико-культурних факторів, які впливають на актуалізацію та іманентну функцію концептів у публіцистиці, встановлення зв'язку одного концепту з іншими, на традицію їх осмислення в історії української публіцистики. Так, беручи до уваги журналістську парадигму другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст., можна простежити концептуальну картину її публіцистики, що дозволить побачити та об'єктивно поцінувати загальний образ світу як цілісну концептосферу. Концепт впорядковує пресовий дискурс і тим самим формує цілісне уявлення про публіцистику ЗМІ. Системність художньо-публіцистичної свідомості досягається сукупністю органічно поєднаних концептів. Отже, дискурс у журналістиці бачиться як цілісність, концептуально сформована та аналітично побудована. Пригадаймо, що за Ю. Лотманом, «загальна правдоподібність є сумою окремих деталей, у яких ми легко впізнаємо частини зображуваного явища, життя» [7, с. 33]. Така сума деталей-концептів моделює, на нашу думку, загальний концептуально-публіцистичний дискурс. Концепт належить до знаково-комунікативної природи публіцистичної свідомості, вибудовує модель дійсності як конкретну структуру. Він, по суті, і є тим «базовим пунктом», на якому текст тримається, його текстотвірною і текстотворюючою структурою.

Концепт як елемент структури тексту повинен працювати на його ідею, бо, на думку В. Буряка, «ідея за своєю суттю – це міні-концепція (концепт). Це свідомісна вершина айсберга, яка підпорядковує своєму вираженню усю систему зображально-виражальних засобів» [2, с. 23]. Отже, концепт та його смислове концептуальне поле об'єднують зв'язки на рівні ідей. На тлі системи виражально-зображальних засобів публіцистики концепт виконує важливу ідейно-підсилюючу роль. Він вибудовує проблемно-аналітичний інформаційний простір, а концепту-

альне поле створює інформаційний поліфонізм, коли, наприклад, один концепт набирає поліфонічних контекстуально-сміслових варіантів, різних змістових рівнів (*Україна* – батьківщина, дім, колиска, міт, Ойкумена, Еллада тощо). Звідси концепт постає як свідомісна одиниця публіцистичного мислення, здатна інтерпретувати різноманітні факти інформаційного потоку, надавати їм цілісно-структурної та ідейно-художньої послідовності й широти осмислення. Публіцист в одному концепті фокусує цілий спектр різноманітних значень, тому концепт тісно пов'язаний зі змістом, із відображенням у тексті картини світу. Наповнення концепту відбувається через розкриття змістової сутності публіцистичного тексту, через його проблемну парадигму. Концепти як «рухомі» семантичні поняття можуть втілювати логічний та емоційно-асоціативний зміст слова, залежно від контексту набирати первинної та вторинної (метафоризованої) номінації (*Україна* – країна задзеркалля, багатогранний міт, культурне перехрестя тощо), створювати систему бінарних сміслових опозицій (*Україна* – *Європа*, *свобода* – *рабство* тощо), в контексті кожної національно-культурної свідомості набувати конкретніших історіософських аспектів – відобразити через закріплення в публіцистичній картині світу філософське й морально-духовне освоєння історії та суспільної практики.

Концепт, втілюючи такі ознаки гносеологічної категорії, як певну протяжність у часі й просторі та внутрішній розвиток, дозволяє розглядати його змістове наповнення як у діахронно-історичному, так і в синхронно-контекстуальному аспектах, простежувати його багатозначність та модифікацію на різних етапах розвитку української публіцистики. Оскільки в нашій свідомості функціонує культурно вибудований концептуальний каркас, що складається з окремих концептуальних моделей, а за Ю. Степановим, – констант, то звідси концепт стає вихідним як одиниця пізнання, через яку можна вийти на аналіз ширших понятійних структур, тобто еволюція основних концептів у публіцистичному дискурсі, їхня взаємопов'язаність допомагає публіцисту ширше інтерпретувати явища, систему цінностей, світогляд, переконання, внутрішню людську сутність, тенденції суспільного мислення... Гранично чітка, переконлива і водночас пристрасно-емоційна та напружено-динамічна публіцистика характеризується образністю та яскравістю передачі думки, полемічною загостреністю, які, вважаємо, не в останню чергу реалізуються при допомозі концептів.

Як видається, окремі аспекти сказаного варто осмислити і крізь призму рецептивної естетики, адже кожен публіцистичний твір у журналістиці має своїм остаточним завданням реалізацію в конкретній читацькій свідомості. Тому журналіст як творець інформації формулює її концептуальну структуру (сам текст) і орієнтується на адресата – реципієнта цієї інформації. Активна журналістика неможлива без читацької рецепції та широкого резонансу – в цьому її основне завдання. Журналістська інформативність твориться завдяки усвідомленій, добре продуманій концептуальності публіцистики, завдяки її важливішим концептам, які виділяє, на яких наголошує автор публіцистичної статті.

Він прагне досягти адекватної рецепції читачем, розгортаючи семантичне наповнення концепту у своєму матеріалі. На думку Д. Ліхачова, людина «по-своєму інтерпретує його (в залежності від свого образования, личного опыта, принадлежности к определенной среде, профессии и т.д.) [...] Рассматривая, как воспринимается слово, значение и концепт, мы не должны исключать человека», тому що концепт в цій ситуації існує «в определенной человеческой «идеосфере» [6, с. 281]. Вчений вважає, що сприйняття концепту продиктоване культурним досвідом особистості в цілому, а в публіцистичному тексті, додамо, – авторськими акцентами. Тому дуже важливо для журналіста знайти та застосувати ті концептуально-культурні коди, які б виразили думку та органічно донесли її до читача.

У підсумку зауважимо, що методологічні прийоми та підходи, які пропонує теорія концепту, досить перспективні, адже це дозволяє по-новому інтерпретувати публіцистику як текст, якісно осмислити пресовий досвід ЗМІ. Наша стаття лише окреслила такі можливості.

1. *Аскольдов С.* Концепт и слово // Русская словесность: Антология. – М.: Academia, 1997. – С. 267-279.
2. *Буряк В.* Системна та концептуальна структура сучасного публіцистичного мислення // Вісник Львівського у-ту. Сер. Журналістика. Вип. 22. – Ч.1. – Львів, 2002. – С. 19-30.
3. *Генералюк Л.* Образ дерева і семіотика візуально-просторових концептів // Слово і час. – 2006. – № 6. – С. 21-31.
4. *Голобородько К.* Концепт «душа» в структурі духовного поля // Південний архів. Філологічні науки: Зб. наук. праць. Вип. XIV. – Херсон: Айлант, 2002. – С. 336-340.
5. *Зубрицька М.* Рецепційне тло сучасної української літератури: спроба аналізу // Вісник Львів. у-ту. Серія: Журналістика, 2003. – Вип. 23. – С. 195-206.
6. *Лихачев Д.С.* Концептосфера русского языка // Русская словесность: Антология. – М.: Academia, 1997. – С. 280-287.
7. *Лотман Ю.* Лекции по структуральной поэтике // Труды по знаковым системам. – Тарту, 1964. – Вып. 1. – С. 33.
8. *Рябцева Н.* «Вопрос»: прототипическое значение концепта // Логический анализ языка. Культурные концепты. – М., 1991. – С. 72-77.
9. *Соловей Е.* Українська філософська лірика. – К.: Універс, 1998. – 356 с.
10. *Степанов Ю.* Константы: словарь русской культуры. – М.: Академический Проект, 2004. – 992 с.
11. *Хроленко А.Т.* Концептуальный анализ // Хроленко А.Т. Основы лингвокультурологии. – М., 2004. – С. 135-137.

Summary

The article focuses on the scholars' views on concept; the methods of conceptual analysis for the press publicism study are suggested.

Key words: concept, conceptual field, conceptual sphere.